

Antwoorden bij Hoofdstuk 1 Tijd van jagers en boeren

Oriëntatie op het tijdvak

Opdracht 1

- a De prehistorie is de periode voordat mensen het schrift gingen gebruiken. De letterlijke betekenis is: voor-historie.
- b Bronnen uit de prehistorie zijn ongeschreven en geven dus minder informatie dan geschreven bronnen. Ongeschreven bronnen kunnen vaak op verschillende manieren worden geïnterpreteerd. Daardoor is het lastig om feiten over de prehistorie vast te stellen.
- c De prehistorie begint vanaf het moment dat er mensen zijn. Maar over wanneer dat was, bestaan verschillende inzichten. De prehistorie eindigt wanneer mensen het schrift gaan gebruiken. Maar dat moment verschilt per gebied. In bijvoorbeeld het Midden-Oosten werd het schrift duizenden jaren eerder toegepast dan in West-Europa.
- d In de prehistorie komen twee verschillende leefwijzen van mensen voor. De eerste mensen waren jagers-verzamelaars, vandaar de naam jagers. Na de uitvinding van de landbouw werden de mensen boeren.

Opdracht 2

- 1 Aan het begin van het tijdvak leefden de mensen als jagers-verzamelaars, maar na de uitvinding van de landbouw werden ze boer.
- 2 Aan het begin van het tijdvak gebruikte de mens nog geen schrift. Aan het eind van het tijdvak was het schrift ontwikkeld.
- 3 Aan het begin van het tijdvak leefden de mensen als nomaden: ze trokken rond en hadden geen permanente woonplaats. Na de uitvinding van de landbouw ging men zich vestigen op een vaste plek.

Opdracht 3

- a Bijvoorbeeld: Ötzi was ongeveer 1,60 meter lang, Ötzi had weinig vet op zijn lichaam, Ötzi had 59 tatoeages op zijn lichaam, Ötzi had een koperen bijl en een berenmuts bij zich, Ötzi droeg kleding en schoenen toen hij stierf, Ötzi had deeltjes van rook van houtskoolvuurtjes in zijn longen, Ötzi had resten van edelhertenvlees, eenkoorn en steenbokvlees in zijn maag.
- b Bijvoorbeeld: De inkervingen in de huid van Ötzi waren bedoeld als een behandeling tegen artrose. Ötzi genoot status, omdat hij een koperen bijl en een berenmuts bij zich droeg. Ötzi is in de zomer gestorven, omdat er een sleedoornpruium lag. Ötzi had last van zweepworm.

Opdracht 4

Overeenkomsten: In alle drie gebieden was rond 3150 v. Chr. de landbouw geïntroduceerd. De mensen hadden zich op een vaste plek gevestigd. Ze bouwden grote, imposante bouwwerken (hunebedden, ziggurats, piramides).

Verschillen: In Nederland bestonden rond 3150 v. Chr. nog geen stedelijke gemeenschappen. De hunebedbouwers woonden in betrekkelijk kleine nederzettingen (dorpjes). In het Midden-Oosten en Egypte waren al grote steden en zelfs staten.

1.1 Van jagers-verzamelaars naar boeren

Opdracht 1

- a Jagers-verzamelaars waren nomaden. Ze leefden van wat ze in de natuur vonden. Ze trokken rond in kleine groepen. Ze hadden weinig bezittingen. Ze kenden binnen de groep weinig sociale verschillen/hiërarchie.
- b Boeren verbouwden zelf hun voedsel. Ze hadden vee. Ze waren sedentair. Ze leefden in grotere groepen. Ze hadden meer bezittingen. Ze kenden onderling grotere sociale verschillen/hiërarchie.
- c Met de Neolithische Revolutie wordt de overgang van jagen en verzamelen naar landbouw bedoeld, waardoor jagers-verzamelaars boeren werden. Een mogelijke oorzaak is een verandering in het klimaat. Doordat het klimaat in het Midden-Oosten warmer en droger werd, stierven sommige wilde granen uit en moesten mensen proberen deze 'kunstmatig' te laten groeien.

- d Nomadisch betekent: zonder vaste woonplaats. Sedentair betekent dat men een vaste woonplaats heeft. Archeologen kunnen aan de sporen van een onderkomen zien of het gaat om een tijdelijke of permanente verblijfplaats. Jagers-verzamelaars waren nomadisch. Dit maken archeologen op uit hun tijdelijke onderkomens, zoals tenten of hutten. Boeren waren sedentair. Archeologen zien dit aan de overblijfselen van hun stevige, permanente onderkomens (boerderijen), soms al gebouwd van steen.

Opdracht 2

- a Charles Darwin.
b Door zijn evolutietheorie. Darwin was de grondlegger van de evolutietheorie.
c Volgens de tekenaar is de mens niet ontstaan door een proces van evolutie vanuit de apen, zoals Darwin beweerde, maar is de mens door God geschapen. Op de tekening wordt Darwin belachelijk gemaakt door hem te vergelijken met een aap (eerste element). Bovendien drijft de tekenaar de spot met de evolutietheorie door de aap te laten zeggen dat deze zich beledigd voelt door deze theorie (tweede element).
d De meeste mensen in die tijd waren christelijk en volgens het christelijk geloof is de mens geschapen door God. Christelijke ideeën, zoals die over de schepping, werden in die tijd nauwelijks bekritiseerd.

Opdracht 3

- 1 Het Paleolithicum is een oudere periode. Uit die periode zijn meer sporen verloren gegaan dan uit het Neolithicum.
2 Mensen in het Paleolithicum, de jagers-verzamelaars, hadden minder bezittingen dan de mensen uit het Neolithicum, de boeren. Jagers-verzamelaars konden minder spullen met zich mee dragen. Boeren konden, omdat zij op een vaste plek woonden, meer bezittingen hebben. Dat betekent dus dat er meer overblijfselen zijn uit het Neolithicum.

Opdracht 4

- 1 Bij boeren. Boeren maakten aardewerk en jagers-verzamelaars niet. Jagers-verzamelaars moesten hun bezittingen met zich mee dragen. Aardewerk is daarvoor te kwetsbaar, het breekt makkelijk.
2 Bij jagers-verzamelaars en boeren. In de steentijd maakten jagers hun voorwerpen uitsluitend van steen, maar vuursteen werd na de steentijd nog lang gebruikt als materiaal voor gereedschap, ook door boeren.
3 Bij jagers-verzamelaars, omdat ze nomaden waren. Ze woonden in tijdelijke kampen en trokken naar verloop van tijd weer weg, op zoek naar voedsel.
4 Bij boeren, omdat er in hun samenlevingen grotere sociale verschillen/hiërarchie was. Hoe meer voorwerpen er aan een dode werden meegegeven, hoe belangrijker hij of zij was.
5 Bij jagers-verzamelaars, omdat het hier gaat om een afbeelding van de jacht op wilde dieren.
6 Bij boeren, omdat die zich permanent vestigden in stevig gebouwde boerderijen.

Opdracht 5

Abu Hureyra was een dorp met permanente (stenen) bebouwing. De bewoners moeten landbouwers zijn geweest, want jagers-verzamelaars trokken rond en woonden in tenten en hutten. Ook staan op de tekening akkers. De bewoners verzamelden dus geen voedsel in de natuur, maar verbouwden het zelf.

Op de reconstructietekening van Abu Hureyra staan grote bouwwerken. Jagers-verzamelaars kunnen die nooit hebben gebouwd. De leefwijze van jagers-verzamelaars, rondtrekken en voedsel verzamelen uit de natuur, was heel tijdrovend. Boeren kenden periodes met minder werk. In een landbouwsamenleving hadden mensen dus tijd om andere werkzaamheden te doen, zoals grote bouwwerken ontwerpen en bouwen. Jagers-verzamelaars hadden daarvoor geen tijd en ze trokken na verloop van tijd weer weg, zodat het opzetten van grote bouwwerken geen nut voor hen had.

Opdracht 6

- a/b 8000 v. Chr.: Afbeelding 'de danser van Wanssum' wordt gemaakt: / Tijd van jagers / Paleolithicum
5500-5000 v. Chr.: 'Trijntje' wordt begraven: / De eerste boeren in Nederland
rond 5000 v. Chr.: Ontstaan van een boerendorp bij Elsloo: / Tijd van boeren / Neolithicum
3400-3200 v. Chr.: De eerste hunebedden worden gebouwd / Tijd van boeren / Neolithicum
tussen 50 v. Chr en 130 n. Chr.: Meisje van Yde / Tijd van boeren / Neolithicum

- c De hunebedden kunnen alleen door boeren zijn gebouwd, omdat die op een vaste plek bleven wonen en de tijd hadden om grote bouwwerken te maken. Jagers-verzamelaars trokken weer verder.
In het boerendorp bij Elsloo woonden boeren, want boeren vestigden zich op een vaste plek.

1.2 Steden in Mesopotamië

Opdracht 1

- a Op vraag III.
b Door het ontstaan van voedseloverschotten was het niet langer noodzakelijk dat iedereen op het land werkte. Daardoor konden sommige boeren zich specialiseren in andere vaardigheden en ontstonden er andere beroepen dan alleen boer. In bron 14 wordt gesproken van niet-producerende specialisten. Hiermee worden ambachtslieden en bestuurders bedoeld.

Opdracht 2

In het centrum van de stadstaten stond een tempel (de ziggurat). De tempel speelde een belangrijke rol in de economie. Bij de ziggurat werd handel gedreven, en het was de plaats waar een deel van de oogst als belasting werd afgedragen en weer werd uitbetaald aan bijvoorbeeld priesters en ambtenaren of handelaren van andere steden.

Opdracht 3

- a Een hiërarchische opbouw van de samenleving. De aanwezigheid van een godsdienstig centrum. Specialisten (mensen met een ander beroep dan boer). Het gebruik van het schrift.
b Hiërarchische opbouw van de samenleving: Door de irrigatielandbouw kregen sommige boeren grotere oogsten. Deze boeren stonden in hoger aanzien en kregen daardoor na verloop van tijd ook politieke macht. Hierdoor werden de sociale verschillen steeds groter.
Godsdienstig centrum: Irrigatielandbouw zorgde voor grotere oogsten. Hierdoor kon er een voedseloverschot ontstaan en konden boeren tijd vrij maken voor het bouwen van tempels.
Specialisten: Doordat er voedseloverschotten ontstonden, hoefde niet iedereen meer op het land te werken. Daardoor konden sommige mensen zich bezighouden met het maken van andere producten. Zo ontstonden er verschillende beroepen.
Schrift: Door de irrigatielandbouw ontstonden steden. Hierin woonden veel mensen samen. Het maken van mondelinge afspraken was niet meer voldoende. Het was nodig om bestuurlijke en economische afspraken vast te leggen in schrift.

Opdracht 4

- De wettekst is geschreven in spijkerschrift. Het gebruik van schrift is een kenmerk van een stedelijke samenleving.
- De wettekst is opgesteld door Hammurabi, een vorst/bestuurder. Er was dus sprake van een hiërarchische samenleving.
- De wettekst is opgesteld als een duurzaam monument. Dergelijke voorwerpen werden door boeren/ambachtslieden gemaakt. Jagers-verzamelaars hadden daarvoor de tijd niet.

Opdracht 5

- a Bijvoorbeeld:

<p>Politiek:</p> <p>politieke leiders hiërarchisch systeem bestuur organisatie en coördinatie machtsstrijd en oorlog koning opperbevelhebber opperrechter regels en wetten stadstaat</p>	<p>STAD</p>	<p>Economisch:</p> <p>irrigatielandbouw toename landbouwopbrengsten grotere oogsten voedseloverschotten voedselopslag bevolkingsgroei niet-producerende specialisten ambachtslieden belasting ambtenaren</p>
---	--------------------	---

		handel (met andere steden) boekhouding
Sociaal: sociale verschillen tussen boeren, ambachtslieden, soldaten, ambtenaren en priesters, met aan het hoofd een koning gezamenlijk bouwen van publieke bouwwerken en verdedigingswerken		Cultureel: publieke bouwwerken tempels godsdienstig centrum ziggurat priesters polytheïsme uitvinding van het schrift historie geschreven bronnen spijkerschrift verhalen schrijvers scholen

- b Een politiek kenmerk van de stedelijke gemeenschappen in Mesopotamië is het hiërarchisch bestuur, met aan het hoofd een koning.
 Een economisch kenmerk van de stedelijke gemeenschappen in Mesopotamië is het bestaan van verschillende beroepen naast dat van boer.
 Een cultureel kenmerk van de stedelijke gemeenschappen in Mesopotamië is het bestaan van een religie met bijbehorende gebouwen.
 Een sociaal kenmerk van de stedelijke gemeenschappen in Mesopotamië is het ontstaan van een hiërarchische samenleving, met verschillen in rijkdom, macht en aanzien.

1.3 Egypte, staat van boeren en steden

Opdracht 1

- a Een natiestaat is een land waarin een groep mensen leeft die zichzelf bestuurt. In een natiestaat proberen de politieke leiders een culturele en politieke eenheid tot stand te brengen, zodat alle inwoners het gevoel hebben bij elkaar te horen.
- b Politiek: Egypte was een politieke eenheid. Iedereen viel onder het gezag van de farao.
 Cultureel: Egypte had een eigen religie. De bekendste goden werden door alle Egyptenaren vereerd. Ook de farao werd door alle Egyptenaren aanbeden als een godheid. Wat betreft religie was er dus eenheid in het land.
- c Narmer, de heerser van Boven-Egypte, veroverde Beneden-Egypte. Hij maakte daarmee van Noord- en Zuid-Egypte een eenheid.
- d Door alle Egyptenaren precies hetzelfde geloof in één god op te leggen (monotheïsme). Hierdoor werd Egypte nog meer een religieuze eenheid.
- e Het monotheïsme van Achnaton hield geen stand. Maar Egypte bleef wel geografisch een eenheid. Narmer is dus meer succesvol geweest dan Achnaton.

Opdracht 2

Door het schrift konden in Egypte over een grote afstand wetten, politieke bevelen of religieuze teksten worden verspreid. Het land was te groot om dit mondeling te doen. Door het schrift werden deze zaken tot in de uithoeken van het land bekend. Dit droeg bij aan de eenheid van het land.

Opdracht 3

Bijvoorbeeld: irrigatielandbouw, Nijl, boeren, hiërarchische samenleving, specialisten, ambtenaren, belasting, farao, polytheïsme, schrift, hiërogliefen.

Opdracht 4

De Egyptenaren gebruikten het schrift. Veel andere landbouwculturen deden dit nog niet rond die tijd. Geschreven bronnen geven veel meer informatie dan ongeschreven bronnen.

Opdracht 5

- a Het bewind van Achnaton was revolutionair, omdat hij van het polytheïsme overging op het monotheïsme. Alleen de aanbedding van de god Aton was nog toegestaan. In de eeuwen daarvoor werden in Egypte verschillende goden vereerd. De aanbedding en verering van Aton is te zien in bron 19. De zonnescijf stelt de god Aton voor. Ook de manier waarop Achnaton zichzelf en zijn familie liet afbeelden, als fragiele mensen, was nieuw.
- b Niet helemaal, want de veranderingen waren niet blijvend. Na de dood van Achnaton ging Egypte weer over op het polytheïsme.

Opdracht 6

In een samenleving van jagers-verzamelaars zijn alle mensen nodig voor het verzamelen en bewerken van voedsel. Er is geen tijd voor ander werk. In een landbouwsamenleving zijn de mensen meer verzekerd van voldoende voedsel dan in een samenleving van jagers-verzamelaars. Bij voldoende voedsel, en zeker bij voedseloverschotten, kunnen sommige boeren andere taken op zich nemen en zich gaan specialiseren tot bijvoorbeeld ambtenaar, ambachtsman, dienaar, priester of schrijver.

Opdracht 7

- a Memphis en Thebe waren oorspronkelijk hoofdsteden en hadden eigen goden. Dit past bij een stadstaat. Achetaton was een nieuwe hoofdstad voor heel Egypte en er werd maar één god vereerd. Dat past bij een natiestaat.
- b Amenhotep IV veranderde zijn naam in Achnaton. Deze farao wilde de verering van Amon (Amen) afschaffen en stond alleen de verering van Aton toe. Toetanchamon heette eerst Toetanchaton. Hij was een zoon van Achnaton. Toen Achnaton stierf, werd de verering van de meerdere goden weer toegestaan, waaronder die van Amon. Daarom veranderde Toetanchaton zijn naam in Toetanchamon.

Afsluiting

Slotopdracht

a

Neanderthaler:

- I Neanderthalers leefden tussen 175.000 v. Chr. tot 32.000 v. Chr. in Europa en Azië.
- II Het waren jagers-verzamelaars. In deze tijd was de landbouw nog niet uitgevonden.
- III Ze leefden in kleine groepen en waren nomadisch. Archeologische vondsten worden soms geïnterpreteerd als culturele/religieuze gebruiken. Zo zijn er sieraden gevonden. Mogelijk werden er grafgiften meegegeven en begrafenisrituelen uitgevoerd.
- IV Over de politieke omstandigheden van Neanderthalers is niets bekend. Mogelijk dat de groepjes Neanderthalers een leider hadden. Maar van een echte politieke organisatie, zoals een koning of andere leiders, was geen sprake.

Trijntje:

- I Trijntje leefde ongeveer rond 5500 v. Chr. in het westen van het huidige Nederland.
- II Ze was een jager-verzamelaar. Ze leefde in een tijdelijk onderkomen op een hoger gelegen stuk grond in een drassig landschap.
- III Over de cultuur van Trijntje is niets bekend, omdat archeologen hiervoor geen materialen hebben gevonden.
- IV Over de politieke omstandigheden is niet veel bekend. Waarschijnlijk leefde Trijntje in een kleine groep, waarover iemand de leiding had. Maar van een echte politieke organisatie, zoals een koning of andere leiders, was geen sprake.

Ötzi:

- I Ötzi leefde rond 3150 v. Chr. in het grensgebied tussen het huidige Italië en Oostenrijk.
- II Ötzi was boer, maar ook jager. In deze periode waren de mensen in de Alpen overgegaan op landbouw. Mogelijk was Ötzi veeherder. Ook de voedselresten in zijn lichaam wijzen op het bestaan van landbouw.
- III Over de cultuur van Ötzi is weinig bekend. Het schrift was in ieder geval nog niet geïntroduceerd.

- IV Ook over de politieke situatie is nauwelijks iets bekend. De agrarische samenleving waarvan Ötzi deel uitmaakte, zal een bepaalde hiërarchische structuur hebben gehad, mogelijk met plaatselijke leiders. Sommige archeologen denken dat Ötzi een belangrijk man was, omdat hij kostbare materialen (een koperen bijl en een muts van bont) bij zich droeg.

Toetanchamon:

- I Farao Toetanchamon leefde van 1336 tot 1322 v. Chr. in Egypte.
- II De Egyptenaren waren boeren. Aan de oevers van de Nijl werd irrigatielandbouw bedreven. Hierdoor was er een complexe beschaving ontstaan met steden.
- III Van de Egyptenaren zijn veel kunstvoorwerpen bewaard gebleven. Deze hebben bijna allemaal een religieus of politiek thema. De Egyptenaren vereerden verschillende goden. Ook geloofden zij in een leven na de dood. Hierdoor schonken zij veel aandacht aan de verzorging van de doden. De Egyptenaren gebruikten het hiërogliefenschrift.
- IV Egypte was een natiestaat met aan het hoofd de farao. Deze had veel macht. Hij was niet alleen de belangrijkste bestuurder, maar ook opperbevelhebber van het leger, rechter en hoogste priester. Hij werd vereerd als een godheid.
- b De grootste verschillen bestaan tussen de Neanderthaler en Trijntje enerzijds en Toetanchamon anderzijds. De eerste twee waren jagers-verzamelaars. Hun samenleving kende geen landbouw en had zich daarom nog niet kunnen ontwikkelen. In Egypte was de landbouw heel succesvol. Daarom was daar een hoogontwikkelde en complexe samenleving ontstaan.